

З історії другої світової війни

М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Діяльність підпільної організації "Партизанська іскра" в світлі нових історичних джерел і документів (1942—1943 рр.)

Діяльність підпільної молодіжної організації "Партизанська іскра" в роки Великої Вітчизняної війни (на Миколаївщині) добре відома в Україні та за її межами. Але розсекречені документи архіву управління служби безпеки України по Миколаївській області та колишнього обласного партійного, нині філіалу Миколаївського обласного державного архіву дають змогу внести деякі уточнення в історію цієї організації.

Учні 7—9 класів середньої школи с. Кримка, котрим було всього по 13—16 років, створили підпільну організацію "За Батьківщину!". Згодом, 15 листопада 1942 р. її назвали "Партизанською іскрою". Як свідчать її учасники Іван Васильєв, Михайло Скиба, Іван Герасименко, Юхим Ющенко, Юрій Ісаченко, які залишилися живими (Ю. Ющенко і Ю. Ісаченко живі й нині), організація була заснована 2 січня 1942 р. Це підтверджують і матеріали Миколаївського обласного архіву¹.

Спочатку до організації входило 15 комсомольців, згодом ця кількість зросла до 33-х. Вона мала статут партизанського комітету, штамп "Партизанська іскра", "Внески сплачені", червоний прапор, що зберігався у керівника організації — комсомольця Парфентія Гречаного². На першому ж засіданні юні підпільники обрали начальником штабу Дмитра Попика, політруком — Івана Герасименка.

До останнього часу в історичних дослідженнях, науково-популярній та художній літературі стверджувалося, що організаторами "Партизанської іскри" були комуністи, зокрема директор місцевої школи Володимир Степанович Моргуненко. Відразу ж після закінчення війни Одеський обком партії (с. Кримка за територіально-адміністративним поділом в той час належало до Одеської області) зобов'язав обласне книжково-журнальне видавництво видати брошуру про життя і боротьбу масової підпільної комсомольської організації під керівництвом комуністів³. До Кримки приїхав одеський письменник С. Поляков, і незабаром було видано написану ним книгу "Партизанська іскра". У автора було чітке завдання — показати в художньо-документальному творі партійне керівництво підпільною молодіжною організацією. І він це завдання виконав. В результаті 80—90 % написаного в книзі не відповідало дійсності, що не могли не помітити читачі, особливо місцеві. Кримка — невелике село, і місцеві жителі знали, що В. С. Моргуненко не був членом партії. Вони почали писати листи у відповідні державні органи, в яких просили пояснити, як сталося, що письменник С. Поляков про безпартійну людину пише як про комуніста. Авторів листів запевнили, що В. С. Моргуненко був "членом Ленінської партії".

Значно пізніше про діяльність "Партизанської іскри" почав писати книгу спогадів І. Герасименко. В ній також червоною ниткою повинна була пройти ідея, що організація створювалася з ініціативи комуністів. Але 30 травня 1955 р. Миколаївський обком партії надіслав до ЦК компартії України довідку, в якій стверджувалося, що В. С. Моргуненко, як встановлено перевіркою, "був членом Первомайського районного комітету комсомолу, депутатом Кримської сільської Ради, членом або кандидатом партії він ніколи не був"⁴. Певно, що в ті далекі роки треба

було відверто сказати, що директор школи В. С. Моргуненко проводив активну громадсько-політичну роботу в селі, вірив у соціалістичні ідеї, але членом комуністичної партії не був. Як стало відомо з документів, члени "Партизанської іскри" по-різному говорили про його діяльність. О. Кучер під час допитів у румунській жандармерії розповів, що директор школи дав їм наказ створити підпільну організацію для проведення агітації серед населення⁵. І. Беличков назве у своїй заяві Моргуненка головним керівником, котрий давав комсомольцям-підпільникам інструкції, які він отримував з Одеси і Березівки⁶. Жодним словом не обмовився про директора школи керівник комсомольської організації П. Гречаний, а І. Герасименко на допиті сказав: "Під час відступу влітку 1941 р. один з офіцерів Червоної Армії запропонував нам, хлопцям, організувати підпільну організацію і боротися проти німців, що ми пізніше і зробили. Ми з підозрою ставилися до колишнього директора Моргуненка В. С., бо він при німцях став викладати в школі закон божий"⁷. Документи, розповіді очевидців свідчать, що немає підстав звинувачувати в чомусь В. С. Моргуненка. Він був чесною і справедливою людиною і таким залишився в пам'яті тих, хто його знав. Фашисти розстріляли його разом з юними підпільниками-іскрівцями.

Сьогодні, коли в архіві служби безпеки України по Миколаївській області зберігається чотирьохтомна справа румунської жандармерії про діяльність "Партизанської іскри", є можливість простежити шлях її боротьби проти фашистських загарбників. За час діяльності на окупованій території підпільники займалися збиранням зброї, в їх розпорядженні було два радіоприймачі та рація. Вони слухали повідомлення Інформбюро і своєчасно в листівках знайомили населення з їх змістом. З допомогою партизанів-гидпільників було організовано втечу з Андріївського табору військовополонених. Дехто з них приєднався до підпільників. Членами організації було виведено з ладу кілька сівалок, плугів, вилито з цистерн пальне, пошкоджено телефонну лінію.

Звичайно, такі дії в невеличкому селі не могли не викликати підозру у начальника жандармського поста — румунського офіцера К. Анушку. Тоді ж (на початку 1943 р.) від старости села — німця Фріца Калля, котрий був інформатором жандармерії, надійшов сигнал про те, що сільська молодь з числа колишніх комсомольців підозріло групується⁸. Але ще до того поліцай з Кам'яної Балки повідомляв про те, що бачив уночі у своєму селі юнаків з Кримки — Гречаного, Кучера, Герасименка і Попика. Про пізні нічні прогулянки цих юнаків доносив і таємний інформатор, дезертир з Радянської Армії Прокопенко, який жив у селі⁹.

Як свідчив на допитах у 1955 р. К. Анушку, на організацію він натрапив тільки внаслідок своїх спостережень¹⁰. Одного разу пізно вночі, під час патрулювання, Анушку зустрів О. Кучера, який ішов у Катеринку. Це викликало в нього підозру, що посилюлася, коли він зайшов до батька Кучера, котрий був старостою сільської общини, і побачив коробку з чорною тушшю та картон різних розмірів. Потім Анушку стало відомо, що до Кучера пізно вночі приходив Гречаний, хоча жив він на другому кінці села. Підозру викликало у румунського офіцера також те, що Д. Попик, батько якого був керівником колгоспу, працював на держфермі, а не в колективному господарстві. Все це давало підстави припускати, що ці хлопці займаються якоюсь підпільною справою, а можливо, й зв'язані з партизанами. Іншої інформації, за свідченням Анушку, у нього не було. Отже, вже в лютому 1943 р. начальник жандармського поста села Кримка К. Анушку мав дані про наявність у селі партизанської підпільної організації. 17 лютого 1943 р. були заарештовані П. Гречаний, І. Герасименко, О. Кучер і Д. Попик. На другий день Анушку почав допитувати затриманих. Першим він викликав Парфентія Гречаного. Анушку намагався знайти підхід до

хлопця і дав зрозуміти, що вже багато знає про підпілля в Кримці, що жандармерії відомо, де підпільники збираються і що у них є зброя, а тому Гречаний має лише підтвердити ці відомості. Але, не почувши від хлопця бажаного, його почали катувати: трошили пальці між затиснутими дверима, люто били головою об кам'яну стіну жандармерії... Не витерпівши звірячих тортур, Парфентій, або, як назве його в 1955 р. на процесі в Бухаресті обвинувачений Анушку, "хлопчик" Гречаний (це й справді були ще зовсім діти), попросив більше не бити його, бо він згоден розповісти все про діяльність у селі Кримка підпільної організації, очолюваної Олександром Кучером, Крім заарештованих разом з ним однодумців, він назвав як учасників організації Володимира Волошина, Юрія Ісаченка, Петра Гречаного, Семена Поліщука, Володимира Білоуса¹². Про це Парфентій власноручно написав у своїй заяві (названій декларацією), що збереглася в архіві румунської жандармерії й нині знаходиться в архіві СБУ по Миколаївській області Крім того, на пропозицію начальника жандармського поста Анушку Парфентій дав згоду бути таємним інформатором жандармерії, після чого з-під арешту його звільнили і дали завдання — виявити інших учасників організації¹³.

Далі на допит викликали О. Кучера, який не визнав себе членом підпільної організації навіть після тортур. Розлючений Анушку заявив хлопцеві: "Ну й дурень ти. Гречаний усе розповів і вільний, а тебе розстріляємо". Після цього показав йому заяву, написану Гречаним. Прочитавши її і пізнавши почерк Парфентія, Кучер зблід, а потім зізнався, що в селі діє підпільна організація, і назвав тих її членів, що й Гречаний. У своїх власноручно написаних свідченнях Кучер також повідомив, що підпільна організація була створена з учнів школи за вказівкою її директора В. С. Моргуценка. Керівниками організації він назвав Д. Попика і В. Білоруса, змовчавши про П. Гречаного. Після зізнання Кучера було випущено на волю і взято під таємний нагляд з метою виявлення інших учасників організації¹⁴. Свідчення Анушку підтверджуються знайденими у трофейних румунських архівах заявами П. Гречаного та О. Кучера¹⁵.

Після звільнення з жандармерії Гречаний і Кучер оповістили членів підпільної організації про провал і організували з своєї ініціативи групу з метою визволити з жандармерії І. Герасименка та Д. Попика, а також знищити свідчення, які вони дали під час допитів. До складу групи, озброєної гранатами, гвинтівками, пістолетами, увійшли П. Гречаний, О. Кучер, Ю. Ісаченко, В. Златоуст, М. Чернявський, Дем'ян Попик, Поліна Попик, М. Коляндра. П. Гречаний повідомив членів організації про те, що Анушку завербував його таємним інформатором і видав йому відповідне посвідчення. Тепер він зможе використати цей документ для безперешкодного входу в приміщення жандармерії та ліквідації Анушку. Напад на жандармерію було здійснено пізно вночі на 19 лютого. Проте П. Гречаному вбити Анушку не вдалося. Той через вікно втік у сусіднє село Катеринку і звідти по телефону попросив допомоги у жандармерії м. Первомайська. Відразу, як свідчив на допитах начальник жандармського легіону Первомайська Амбруш Ромулюс, у Кримку було послано посилений румунський каральний загін¹⁶.

В результаті перестрілки з жандармами кримського поста було вбито румунського сержанта Присакау. Частина учасників нападу на жандармерію розбіглася. На місці бою залишилися П. Гречаний і О. Кучер, які звільнили з-під варти Герасименка і Попика, але виконати завдання по захопленню документів не змогли. Гречаний звернувся до Кучера зі словами: "Ну, Кучер, через тебе гинуть наші товариші, то помирай і ти", — і вистрілив з пістолета впритул¹⁷.

Автор книги "Партизанська іскра", партизан-підпільник Іван Герасименко у своєму щоденнику так описав цю подію: "Раптом пісто-

лет Парфена вистрілив. Вистрілив прямо в груди Олександра Кучера. Той, схопившись руками за груди, хилився, зламуючись навпіл. Я заляк від страху, ні, це було схоже на страшний сон. І ось Шура вже хрипить, захлинаючись кров'ю, а ми ніяк не можемо осмислити, що це не сон, що наш товариш справді вмер і смерть йому заподіяно рукою друга, а не ворога. На наші запитання Парфен повторював одну фразу: "Сам винуватий". Іноді стискав голову руками і, дивлячись в землю, відповідав: "Я не хотів цього. Револьвер вистрілив випадково"¹⁷.

Тривалий час О. Кучер вважався зрадником, людиною, через яку загинули члени підпільної організації. І в меморіалах партійного архіву його прізвище фігурує як зрадника організації¹⁸. Зрадником вивів його на сторінках книги "Партизанська іскра" і С. Поляков під іменем Олександра Брижатого.

Лише на засіданні бюро Миколаївського обкому партії 18 серпня 1956 р. було прийняте рішення визнати підпільника Кучера Олександра Яковича загиблим у 1943 р. при виконанні бойового завдання в с. Кримка¹⁹. А ще пізніше підпільники І. Герасименко і Ю. Ісаченко, які залишилися живими, написали, що О. Кучер був убитий особисто П. Гречаним і шр вони не бачили ніяких мотивів для цього²⁰. Тим більше, що ініціатива нападу на жандармерію належала О. Кучеру, який разом з П. Гречаним активно діяв при нападі. Складається враження, що Гречаний застрелив О. Кучера, перебуваючи в стані сильного збудження через невдалу спробу захопити матеріали на жандармському посту, або він боявся, щоб Кучер не розповів про зміст його заяви, написаний під час допиту, і вирішив позбутися небажаного свідка. Інших причин не було.

У трофейних румунських документах є таємне донесення жандармського легіону Голти від 20.02.1943 р. за №2, в якому О. Кучера названо активним учасником нападу на пост жандармерії в с. Кримка²¹. Крім того, Анушку у своїх зізнаннях від 26 травня 1955 р. заявив, що він під час допиту О. Кучера в лютому 1943 р. викривав останнього показаннями П. Гречаного. Визнаючи вербування П. Гречаного на роль інформатора жандармерії, Анушку категорично заперечував це стосовно О. Кучера, оскільки вважав, що водночас вербувати двох було б нерозумним. Тому О. Кучеру ніяких завдань не давалося²².

Вранці 19 лютого 1943 р. на подвір'ї жандармерії румуни виявили труп О. Кучера. Тіло було показане його батьку для пізнання. Тут же Яків Кучер назвав жандармам тих, хто дружив з його сином²³. До вже відомих додалися прізвища Михайла Кравця і Михайла Клименкжа. їх заарештували. На подвір'ї жандармерії румуни виявили також сумку з матеріалами підпільної організації, які були використані при арешті інших підпільників — Чернявського, Волошина, Буратинського. Агентурним шляхом і слідством були доведеш їх зв'язки з "Партизанською іскрою".

В результаті обшуків румуни виявили прапор, статут підпільної організації, листівки, радіоприймач, штамп "Внески сплачено", кулемет та іншу зброю. Впродовж дня румунською жандармерією були заарештовані 73 чоловіки²⁴.

Перші допити було проведено в с. Кримка, після чого частину жителів було випущено з жандармерії, інших відвезли до Первомайської тюрми. Заарештований органами МДБ у 1945 р. С. О. Перфільєв, котрий був особистим шофером резидента голтянського центру румунської розвідки "СС-1" Маноле Ніколає, свідчив: "В Кримку для участі в арештах і допитах виїхали Маноле, полковник Думітреску, начальник голтянської уїздної префектури Ромулюс і з ними 200 жандармів. Під час допитів підпільникам зв'язували руки колючою проволокою, жорс-

токо били прикладами гвинтівок, вибивали зуби, били до втрати свідомості, рвали волосся, припалювали запаленою сигаретою тіло, ламали за допомогою дверей пальці, били ремнями по голому тілу, п'ятам, морили голодом" ^к. В результаті жорстоких тортур більшість арештованих визнали себе підпільниками, розповіли про інших учасників організації, про їх діяльність.

Ніхто сьогодні не має права звинувачувати підпільників у зраді. Адже це були діти, які не змогли винести звірячих тортур з боку ворогів і назвали на допиті: П. Попик — 7 чоловік, М. Чернявський — 12, М. Коляндра — 19, М. Клименюк — 17, Г. Попик — 21. Кожний називав відомих йому підпільників, розкривав склад підпільних груп, розповідав, хто яку роботу в них виконував. Були викриті всі члени підпільної організації в селах Катеринці, Кумарах, Зелених Кошарах, Степківці, Кам'яній Балці.

Певний час зрадниками вважалися Олександр Кучер, його батько Яків, батько Дмитра Попика — Никифор Попик (пізніше нібито за зраду підпільної організації був засуджений і відбув покарання у виправно-трудових таборах з 1944 по 1955 рр.), Іван Герасименко. Як зрадника, у 1949 р. заарештували Юхима Ющенка, і лише після процесів військового трибуналу його було виправдано.

У Кримці були таємні інформатори — І. Милоголовко, Ф. Калль, Прокопенко, Доценко, Ізбичук, Ветушняк та Орлова, які повідомляли жандармерію про підозрілих осіб. Та немає жодних даних, що свідчили б про участь у цій ганебній роботі того чи іншого підпільника-іскрівця.

Після допитів і катувань взимку 1943 р. підпільників напівроздягненими повели п'ятнадцятикілометровим маршем у Кримку. їх зв'язали однією вірвовкою, крім того, руки кожного були скручені колючим дротом. Хоч як К. Анушку наполягав на допиті в 1955 р. на тому, що підпільники були розстріляні при спробі втекти, інші обвинувачені — колишні румунські жандарми — у своїх свідченнях це спростували. Вони заявили, що при підході до с. Кримка Анушку наказав стріляти після того, як він дасть команду: "Бігом по лівому краю поля!". Знаючи добре російську мову, Анушку звернувся з цими словами до підпільників. І коли ті почали тікати, пролунали постріли. Зв'язані однією вірвовкою підпільники падали одне на одного. Тих, що подавали ознаки життя, жандарми добивали прикладами. Кілька днів трупи лежали на полі, а потім були поховані на скотомогильнику. Вже в 1944 р. після визволення Кримки радянськими частинами тіла загиблих були перенесені і поховані в селі. Більшість тіл були спотворені: у В. С. Моргуненка і М. Кравця розплющені черепи, у багатьох — переломані руки, ноги, ребра.

Після розстрілу на околиці села 32 підпільників у живих ще залишалося кілька чоловік, яким вдалося уникнути арешту. Румунська жандармерія влаштувала на них полювання. Вдалося перейти кордон і вступити до Радянської Армії Юрію Ісаченку, який нині проживає на території Миколаївщини. Намагалися перейти кордон П. Гречаний, І. Герасименко, Д. Попик, та спроба виявилася невдалою. Довелося повертатися в Кримку. Поранений Д. Попик переховувався у сараї своєї тітки Феодосії Довгої, проте був помічений нею, а її чоловік Фріц Калль — староста села — відразу ж повідомив жандармерію. Дмитра застрелили прямо на подвір'ї. П. Гречаний сховався на горищі кузні, але коваль його видав, і він був убитий жандармами. І. Герасименко знайшов притулок у сусідньому селі Катеринка, у своєї тітки. Поліцай Щербаченко під виглядом партизана зайшов до оселі, попросив їжі. Тітка йому повірила і розповіла, що в неї на горищі переховується також

партизан — її племінник. Щербаченко разом з поліцаєм Доценком заарештували Герасименку і передали його до жандармерії Анушку. На допиті 1 березня Герасименку вибили 7 зубів, розбили обличчя. Підводили до трупа П. Гречаного і примушували кричати "Ура". В цей час на підпільника накинута група циган, які били його доти, поки він не втратив свідомість²⁶. Після цього Івана відправили до Первомайської тюрми.

У Первомайську Николає Манолє (він же Мітулеску) запропонував Герасименку стати агентом румунської розвідки. Розуміючи, що це єдиний шлях вирватися на волю, той погодився. Через півтора місяця його послали в село Соколівку Первомайського району для виявлення підпілля. Прибувши до Соколівки, І. Герасименко попередив братів Кліщенків, за якими йому доручила стежити румунська розвідка. А сам написав листа Мітулеску: "Пане Мітулеску. Я не можу виконати отримане від Вас завдання. Я патріот. Я люблю свою Батьківщину. Дякую Вас за все, що ви для мене зробили, дали можливість мені втекти. Я поїхав. Герасименко"²⁷.

Останню групу учасників організації "Партизанська іскра", до якої входили Дата Дяченко, Дем'ян Попик, Юхим Ющенко, Михайло Скиба, Микола Остапенко, судили в Тираспільській в'язниці. Завдяки піднятому ув'язненими повстанню на волю вдалося вирватись Юхиму Ющенку, Михайлу Скибі, Миколі Остапенку. В живих сьогодні залишився лише Юхим Ющенко, який проживає в селі Кримка.

Таким чином, нові архівні матеріали допомогли окреслити об'єктивну картину діяльності молодіжної підпільної організації "Партизанська іскра", показати її героїчні й трагічні сторінки.

¹ Миколаївський обласний державний архів (МОДА), ф. 10, оп. 1, спр. 179, с. 10.

² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 422, с. 27–28.

³ Там же, ф. 10, оп. 1, спр. 83-а, с. 6.

⁴ Там же, спр. 179-а, с. 70.

⁵ Архів служби безпеки України по Миколаївській області (АСБУ), спр. 47, т. 2, с. 433.

⁶ Там же, с. 21.

⁷ Там же, спр. 3442-с, с. 141.

⁸ Там же, спр. 47, т. 1, с. 56.

⁹ Там же, т. 2, с. 70.

¹⁰ МОДА, Ф. 10, оп. 1, спр. 179, с. 145.

¹¹ АСБУ, спр. 47, т. 2, с. 70.

¹² Там же, т. 1, с. 105.

¹³ Там же, с. 107.

¹⁴ Там же, с. 107–108.

¹⁵ Там же, спр. 3442-с, с. 179.

¹⁶ Там же, спр. 47, т. 1, с. 107.

¹⁷ Герасименко І. Щоденник. Запис за 4 лютого 1974 р.

¹⁸ МОДА, ф. 10, оп. 1., спр. 179, с. 38.

¹⁹ Там же, с. 74.

²⁰ Там же, с. 141.

²¹ АСБУ, спр. 47, т. 2, с. 401.

²² Там же, с. 445.

²³ Там же, спр. 6830, т. 3, с. 896.

²⁴ Там же, спр. 47, т. 2, с. 166.

²⁵ Там же, с. 231.

²⁶ Там же, т. 3, с. 454.

²⁷ Там же, с. 123.